

A délszláv eszme gyökerei

A Jugoszlávia, vagyis a Délszlávia fogalmat a Dubrovnikban élt szerb költő, Matija Ban használta először 1845-ben, amikor költeményt írt Karadjordje szerb uralkodóhoz. „Az illírismus fogalmazta meg elsőként az ún. illír nép fogalmát, amely valójában a *délszláv* szinonímáját jelentette. Ljudevit Gaj meghatározott területekre összpontosította illírizmusa figyelmét, az ún. Nagy Illíriára (Karintia, Isztria, Horvátország, Szlavónia, Dalmácia, Dubrovnik, Bosznia-Hercegovina, Szerbia, Bulgária és az ún. *Alsó-Magyarország* – kiem. tőlem – B. J.), illíreken pedig három nemzetiséget, a szerbeket, horvátokat és szlovéneket értette.”¹

Alig egy évtizeddel azután, hogy 1833 végén a török-szerb viszony rendezése befejezéseként az ún. kiegyezítő hattiseriffel a Szerb Fejedelemség nemzeti autonómiát kapott, vagyis gyakorlatilag megszűnt felette az idegen elnyomás, Ilija Garašanin külügyminiszter 1844-ben kidolgozta a szerb állam továbbfejlesztésének tervét. Načertanije c. munkájában Garašanin Nagy-Szerbia megalakítását szorgalmazza a török birodalom balkáni romjain, a diplomácia eszközeivel, a nagyhatalmak hathatós támogatásával. A tervezet legfontosabb vonásai azonban a távolabbi céljai voltak: a délszláv népek egyesítése szerb vezetéssel. Ez a terv török és Habsburg-birodalmi területek megcsonkítását is jelentette egyszerre, ennek ellenére már néhány év múlva megvalósíthatónak tetszett. 1848-ban, a magyar forradalom kitörése után „a szerb kormány ügynököket küldött a Monarchia délszláv területeire, hogy előmozdítsa a nagyszerb elképzelések megvalósítását.”² A körülmények ebben az időben egyértelműen a szerbeknek kedveztek, hiszen Szerbia lényegében önálló volt, s a vajdasági szerb mozgalom afféle előretolt hadoszlopként terjedelmes mozgásteret kínált a szerb elképzelések megvalósítására. A mozgalom első lépésként a Monarchia területén élő szerbség nemzeti létének elismertetését célozta meg. A pest-budai szerbek a forradalom kitörése után alig négy nappal, március 19-én feliratot intéztek a királyhoz és kérték nemzetiségük és nemzeti nyelvük elismerését. A március 27-én Újvidéken megtartott szerb nemzetgyűlésen az országgyűléshez szóló feliratukban szintén nemzeti létük elismerését, és azt kérik, hogy belső ügyeiket anyanyelvükön intézhessék. Április 4-én a Tisza és Duna szögének, az ún. csajkások vagy sajkások kerületének szerb határfői szintén feliratot terjesztettek az uralkodó elé, amelyben újabb követeléseket fogalmaztak meg: évente összeülő nemzetgyűlést, a

¹A. Sajti Enikő: Nemzettudat, jugoszlávizmus, magyarság. Szeged, 1991. 9. l.

²Niederhauser Emil: Nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Bp. 1977. Akad. K. 101. l.

szerb nemzetiség elismerését, szabad nyelvhasználatot az iskolákban és a községi ügyekben, valamint az osztrák büntetőtörvénykönyv bevezetését a katonai igazságszolgáltatásban. Néhány nappal később, április 9-én az első független, felelős magyar kormány nevében Kossuth Lajos pénzügyminiszter folytatott tárgyalásokat az újvidéki gyűlés képviselőivel és elutasította a szerbek külön nemzetként való elismerését. A szerbek erre április 14-én nemzetgyűlést hívtak össze Karlócan, s külön Vajdaság (Vojvodina) megalakítását követelték, amely a Bácskát, a Temesközt, a Szerémséget és Baranyát foglalná magába. Josip Rajacić karlócai érsek május 13-ára önhatalmúlag – az egyházi autonómia formai keretén belül – nemzeti kongresszust hív össze a szerb nemzeti célok megfogalmazására. Teszi ezt olyan körülmények között, amikor a Szerbiából érkezett nacionalista propagandát kifejtő ügynökök alaposan feltűztek a Magyarország déli területein élő szerbeket a magyar kormányzat ellen. A kongresszuson (skupštinán) Rajacićot pátriárkává, Stevan Šupljikac ezredest pedig vajdává választották. Az utóbbit a Monarchia keretein belül területi önkormányzattal rendelkező Vajdaság fegyveres erőinek főparancsnokává kiáltották ki. A terület közigazgatására a magyar kormánytól függetlenül működő testületet, Glavni odbort (Főbizottságot) hoztak létre, amelynek a liberális nézeteiről ismert Djordje Stratimirović lett az elnöke. A gyűlés eredményeképp gyakorlatilag május végétől az önálló szerb Vajdaságnak kikiáltott területeken – a Szerémség a határőrvidékkel, Baranya déli része, a Bácska a sajkások kerületével, a Bánság a határőrvidékkel és a kikindai körzettel – különösen a szerbek lakta településeken a tényleges hatalmat a Glavni odbor és a helyi bizottságok gyakorolták.

A magyarországi szerbek első nemzetgyűlésén született határozat 4. pontja kimondta: „A szerb vajdaságnak a horvát-szlávon és dalmát Háromegy Királyságokkal való politikai szövetsége a szabadság és a teljes jogegyenlőség alapján azzal ismertetik el, hogy ezen szövetség föltételei ugyanazon alapon kidolgoztassanak és életbeléptessenek.”³ Ezek a követelések alapvetően túlhaladták az említett pesti és újvidéki szerb petíciók követeléseit, holott a magyar vezetők már emezektől is elzárkóztak. Érthető hát, hogy a szerbek nem óhajtottak tovább tárgyalni a magyar kormánnyal, s küldöttséget menesztettek az uralkodóhoz a nemzetgyűlés kívánságaival, továbbá azzal a megbízással, hogy tolmácsolja a szerb népnek az uralkodó iránti „szeretetét és ragaszkodását”. A karlócai gyűlés után két héttel a magyar minisztertanács – kéznnyújtó gesztusként – eltörli a temesi határórság és a sajkás kerület feudális kötelezettségeit, ugyanakkor az uralkodó, V. Ferdinánd az osztrák hadügyminiszter hatáskörébe utalja a magyarországi határőrvidék legfelső irányítását. Döntését azonban június 8-án megmásítja, és a határőrvidéket a magyar hadügyminiszter főhatósága alá helyezi.

Miután a szerbek nem tudtak megegyezni a magyar kormánnyal június 12-én, alig egy hónappal a nemzetgyűlés után, a szerb fölkelők fegyveres harcot robbantanak ki Karlóca környékén a magyar csapatok ellen. Egy hét múlva, június 19-én, V. Ferdinánd

³Spira György: A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországn. Bp. 1980. Kossuth K. 168. l.

elutasítja a szerb vajdaság elismerését. A szerb fölkelők harca tovább folyik, Szerbiából önkéntesek százai érkeznek a vidékre. „A Szerbiával való együttműködés, netán az egyesülés azonban nem történt meg, a konzervatív szerb vezetés – Rajačićyal az élen az – ausztroszláv megoldást, a Habsburg-kormányzattal való együttműködést választotta.”⁴

A szerb vajdaság megalakításának szorgalmazói egyébként egyáltalán nem vették figyelembe a vidéken élő népesség nemzetiségi összetételét. Szerb vajdaságot kívántak teremteni egy olyan területen, amelyen a szerbség a lakosságnak mindössze egyötödét tette ki.

1848 nyarán a magyar-szerb nemzeti ellentétek mindinkább kiéleződtek, különösen az említett, június 12-én Karlóca környékén kirobbantott harcokat követően.

Október 7. és 14. között a szerbek újabb nemzetgyűlést tartottak Karlócán, s ezen megújították május 13-i követeléseiket. Azzal a kéréssel fordultak az uralkodóhoz, hogy a Monarchia egészén belül a horvát-szlavón királysággal azonos jogállást biztosítson a szerb vajdaságnak. Új mozzanata a kérésüknek, hogy a birodalmi minisztériumot egészítsék ki egy szerb nemzetiségű taggal. Ezenkívül a gyűlés sorozást rendelt el, és adót vetett ki a vajdaság területén, illetve ennek a felkelők birtokában levő részén. A következő hetekben a vajdaság afféle állam az államban szerepet ölt magára. November 4-én Rajačić pátriárka elnökletével megalakítja a központi polgári kormányzó szervet, a Glavni odbort (Főbizottságot).

Időközben V. Ferdinándot Ferenc József váltotta fel a trónon, s az új uralkodó december 15-én döntött a magyarországi szerbek kéréseivel kapcsolatban. „Šupljikacot végre megerősítette ugyan a májusi karlócai gyűléstől kapott vajdai méltóságában, Rajačićot pedig maga is felruházta a pátriárkai címmel, az utóbbi lépés megtételét azonban a császár már nem azzal indokolta, hogy figyelembe kívánja venni a májusi nemzetgyűlés erre vonatkozó akaratnyilvánítását, hanem teljesen a maga elhatározásából eredeztette. Ami az autonómia kérdését illeti: ezt Ferenc József a december 15-i pátensben egyszerűen azzal intézte el, hogy a magyarországi szerbeknek 'nemzeti beligazgatást' is biztosítani fog, de csupán 'a béke helyreállítása után'. És ez magától értetődően még Rajačićot sem elégítette ki, a szerb nemzeti mozgalom híveinek legtöbbször pedig – az eddig egyébként őhozzá szítók zömére is – egyenesen arculcsapásként hatott.”⁵ A harctereken kialakult helyzet időközben sürgetővé tette a szerbek megbékélését, ezért Beöthy Ödön délvidéki kormánybiztos felhatalmazást kapott a tárgyalásokra a Kossuth vezette Országos Honvédelmi Bizottmánytól. A bizottmány „...most már kész volt elismerni a szerb nemzet létét, kész volt továbbá megengedni, hogy a szerb települések lakói a községi igazgatás nyelvén anyanyelvüket tegyék, s abba is kész volt beleegyezni, hogy a magyarországi szerb egyház feje ezentúl pátriárkai címet viseljen, a határőrvidék katonai jellegű belső szervezetét pedig most már úgyszintén kész volt maradéktalanul felszámolni, vagyis végre majdnem mindent kész volt

⁴Niederhauser E. i. m. u. o.

⁵Spira Gy. i. m. 83–84. l.

megadni abból, amit a szerbek a forradalom első hónapjaiban követeltek. Arról viszont, ami azóta történt – s így kivált azokról a további követelésekről, amelyeket a májusi karlócai gyűlés vetett fel –, a bizottság még mindig nem volt hajlandó tudomást venni, mi több: nemcsak az autonóm vajdaságról nem akart hallani továbbra sem, de még arról sem, hogy a magyarországi szerbek évente tartandó kongresszusaikon egyházi és iskolai ügyeken kívül politikai kérdésekről is tanácskozhatnak.”⁶

A honvédelmi bizottmány felkínált engedményei jelentősek voltak, de nem elégíteték ki a szerbeket, s Rajačić nyomban elutasította őket. Hiba volt, hogy ezek után nem kezdtek tárgyalásokat a vajdaság alkotmánytervezetét kidolgozó bizottság elnökével, Stratimirovićyal. Így a szerbek továbbra is az uralkodónál keresték kéréseik megoldását. A görögkeleti újév alkalmából, 13-án Rajačić pátriárka és a Főbizottság ünnepélyes feliratot juttatott el I. Ferenc Józsefhez, amelyben kifejezték hódolatukat, s megemlégtették, hogy „türelemmel várják” a december 15-i uralkodói kéziratban ígért szerb „nemzeti beligazgatást”. Ezekben a hetekben a magyar hadsereg főerői Felső-Magyarországon és Erdélyben hadakoztak a császáriakkal, a déli hadszíntérré alig jutott figyelem. Ezért nem volt véletlen, hogy február 16-án Rajačić pátriárka elnökletével megalakították az ideiglenes szerb vajdasági kormányt. Közben a szerbek a fölkelők által elfoglalt területeken helyi és kerületi bizottságokat alakítottak az államigazgatás vitelére. Ezt már a bécsi udvar sem nézte jó szemmel. Diplomáciai eszközökkel sikerült is elérnie, hogy a Szerb Fejedelemség kormánya februárban hazarendelte a szerbiai önkénteseket.

I. Ferenc József március 4-én feloszlatta az osztrák birodalmi gyűlést, és Olmützben ún. oktrojált birodalmi alkotmányt adott ki, amelyben többek között Magyarországról leválasztja a határőrvidéket, valamint a Bácskából és Temesközből szervezendő szerb vajdaságot, melyek ezentúl „az egy és oszthatatlan ausztriai császárság” részei. Az alkotmány ugyan kimondta a nemzetiségek egyenjogúságát, de a magyarországi szerbeknek csalódást okozott. „Az osztrák kormány téved – írja a szerb Főbizottság hivatalos lapja, a Vjestnik –, ha azt hiszi, hogy kiszűrhatja a szemünket az oktrojált alkotmány-nyal”, hisz ezzel a vajdaságot „egy francia département szintjére” akarja süllyeszteni.

Néhány eredménytelen megbékélési kísérlet után 1849 áprilisában a magyar kormány Perczel tábornokot bízta meg, hogy tárgyaljon a szerbekkel. Különféle engedményeket tehet ugyan – szól a megbízatása – de a szerbek legfőbb követelésébe, az autonóm vajdaság megteremtésébe a továbbiakban sem egyezhet bele. Mindössze a temesközi határőrvidék és a sajkás vidék kapna szerb irányítású közigazgatást. A vajda és a pátriárka hatásköre azonban csak Szlavóniára terjedne ki, igaz, olyan jogokkal, mint a horvát báné, illetve a zágrábi püspöké. A tárgyalások hamar kudarcba fulladtak, mert Ilija Garašanin, a Szerb Fejedelemség külügyminisztere és megbízottai kijelentették: addig szó sem lehet megegyezésről, amíg a magyarok előzetesen el nem fogadják az autonóm vajdaságra vonatkozó követelést.

⁶Spira Gy. u. o. 85–86. l.

A magyar minisztertanács június 14-én még egy kísérletet tesz a szerb fölkelőkkel való megegyezésre: fontolóra veszi Stratimirović ezredesnek, a szerb fölkelők parancsnokának június elején tett megegyezési javaslatát, amelyben az kilátásba helyezte, hogy csapataival átáll a magyarokhoz, ha a magyar kormány hozzájárul a szerb vajdaság megalakításához. A minisztertanács bűnbocsánatot ígér Rajačić pátriárkának, a szerbekhez átállt magyar tiszteknek és a gyilkosok kivételével minden felkelőnek. Biztosítja a szerbek egyházi autonómiáját, iskoláik függetlenségét, a községekben a szerb nyelv használatát, és kilátásba helyezi, hogy megszünteti a határőrvidék külön katonáskodási kötelezettségét. A megegyezési készséget azonban elmosta a szabadságharc végkifejlete, a túlerő győzelme.

A szabadságharc eltiprása után néhány hónappal, november 18-án császári nyílt parancs hozza létre ideiglenes jelleggel Bács-Bodrog, Torontál, Szerém vármegye újlaki (iloki) és rumai járásából a szerb vajdaságot, valamint Temes és Krassó-Szörény vármegyékből a temesi bányságot. Ugyanakkor a horvátokat azzal kárpótolták, hogy a Háromegy Királyság területét a Magyar Tengermelléken kívül kívánságuknak megfelelően Zala megye muraközi részével – a csáktornyai és a perlaki járásokkal – is kiegészítették. Az utóbbi terület északi határa a Mura folyó, s ez, valamint a szerb vajdaság északi határa a Duna és a Tisza között, Baja és Szeged vonala alatt gyakorlatilag pontosan megegyezik a majdani, Trianonban kijelölt magyar-jugoszláv határral.

A szerb vajdaság csaknem tizenegy esztendeig, 1860. december 27-ig állt fenn, s úgy szűnt meg, ahogyan született: az uralkodó rendeletet hozott a szerb vajdaság és a temesi bányság Magyarországhoz való visszacsatolásáról.

Egyébként a szerb vajdaság öt kerületből állt: a nagybecskerekiből, az újvidékből, a zomboriból, a lugosiból és a temesváriból. Összlakossága 1860-ban 1 524 214 fő. Ebből magyar 256 164, szerb 309 885, német 396 156, horvát-bunjevác-sokác 76 642, bolgár 23 014, tót (szlovák) 25 982, román 414 947, zsidó 12 596, cigány 657. Kerekítve: az alig 310 ezer szerbvel szemben 1 200 000 nem szerb élt a szerb vajdaságban. Miután a bécsi udvar parancsára létrehozott közigazgatási egység szerb alattvalói eljátszották a renitenskedő Magyarország elleni szerepüket, többé nem volt szükség a támogatásukra és visszavették tőlük a mintegy tíz évre kapott „jutalmat”. „Az 1945 után létrejött 'Vajdaság' mint közigazgatási és területi elnevezés tehát semmi egyéb, mint egy igen régi, egyszer már átmenetileg megvalósult szerb területszerző igény diktálta elnevezés.”⁷

Az 1848-as magyar forradalom és a délszláv nemzeti törekvések végzetes szembefordulása után a jugoszlávizmus eszméje az abszolutizmus időszakában az állami egység helyett a délszláv népek kulturális, lelki közössége utáni vágyban élt tovább. Ennek fő vonása továbbra is a Monarchián belül megszervezendő föderatív jugoszláv állami egység kívánalma volt. A horvát nemzeti mozgalomban távolabbi célként megmaradt a valamennyi délszláv népet egyesítő Jugoszlávia megeremtésének igénye (termé-

⁷Domonkos László: Magyarok a Délvidéken. Bp. 1992. Zrínyi K. 10. l.

szetesen horvát vezetéssel), a XIX. század második felében pedig Szerbiában is kialakult egy jugoszlávizmus-változat (amely, természetesen, a szerb dominanciára épült).

„Kétségtelen, hogy a szerb jugoszlávizmus is – ahogy a horvát is – a *gyengésgtudatból* táplálkozott, védekező reflexekhez tapadt. Egyrészt a merőben eltérő belső feltételek miatt (gazdasági elmaradottság még Horvátországhoz képest is, a szerb polgárság kialakulásának eltérő forrásai, a társadalom másfajta struktúrája), másrészt a török fennhatóság ellen folytatott évszázados küzdelem miatt nemcsak a szerb nemzettudat, de a jugoszlávizmus is több patriarchális, archaikus elemet tartalmazott, illetve kezdetől fogva jobban tapadt a *szerb állam erősítésének* jelszavához. A ’lelki egységesülés’ kevésbé foglalt el központi szerepet benne, hangsúlyosabb volt viszont a még török fennhatóság alatt élő szlávok programja, amely a szerb államiság erősödését szolgálta... A jugoszlávizmus föderatív változatát itt kizárólag a haladó és szocialista gondolkodók, illetve mozgalmak vállalták fel, nem kizárólag délszláv, hanem tágabb, jobbára balkánidunamenti keretekben gondolkodva... Szerbiában következetesen csatlakozásról (prisa-jedinjenje) beszéltek, a horvát nemzeti mozgalom viszont az egyesülés (ujedinjenje) kifejezést használta... A jugoszlávizmus tehát már kezdetben sem az egyre izmosodó horvát és szerb nemzettudat ’véletlen útitársa’ volt, nem az önálló etnikai lét tagadásaként jelent meg, hanem már kezdetől fogva egy tágabb integráció és identitástudat irányába mutatott, mintegy a védőpajzs szerepét töltve be azok fölött. A jugoszlávizmus fő áramlatai a XIX. században tartósan tételezték (fel) az erős és független, de legalábbis belső autonómiával rendelkező nemzetek meglétét, nem azok tagadására, éppen ellenkezőleg, azok erősítésére törekedtek. Nem véletlen az sem, hogy mind a horvát, mind pedig a szerb jugoszlávizmus konstans elemeként volt jelen a XIX. században a délszláv népek *egymáshoz* való viszonyának kérdése, mégha a megoldás konkrét pontjai nem is illeszkedtek pontosan egymáshoz... Az első világháborúig tehát a délszláv identitástudat e két tényezője – ha nem is konfliktusmentesen, de – egymást feltételezve és erősítve, többféle alternatívát is felvetve fejlődött.”⁸

⁸A. Sajti Enikő: i. m. 11–12. l.